

ԲԱՅԱՍԵՌԻ ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ՓՈԽԱՆՑՈՒՄ ՈՒՆԵՑՈՂ ՄԻՋԻՆՀԱՅԵՐԵՆՑԱՆ ԲԱՅԵՐՈՒՄ

ԱԼՎԱՐԴ ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ

Ձայնավոր խոնարհիչների տեղաշարժերը բայական փոխանցման յուրօրինակ դրսևորումներից են: Եթե խոսքի մասերի փոխանցման ժամանակ բառը մի խոսքի մասից անցնում է մեկ այլ խոսքի մասի, ապա ձայնավոր խոնարհիչների փոխանցումների դեպքում փոխվում է բայի լծորդությունը, երբեմն նաև՝ բայի սեռը, ինչպես օրինակ՝ **էրել(ն)-էրիլ(չ), կտրել(ն)-կտրիլ(չ), շիւարել(չ)-շիւարիլ(չ)** և այլն: Գրական լեզուների փոփոխության գործընթացի ուսումնասիրության համար, տվյալ դեպքում գրաբարից միջին հայերենի անցումը բացատրելու նպատակով կարևոր է բայական փոխանցումների օրինաչափությունների բացահայտումը, որոնց ընթացքում հնարավոր են բայասեռի և բառի կազմության փոփոխություններ: Հոդվածում հետազոտված են միջին գրական հայերենի բայերը իրենց գրաբարյան տարբերակների գուգադրությամբ, վեր են հանված տեղաշարժերի հիմնական ուղղությունները արտահայտության և բովանդակության պլաններում: Խոնարհիչ ձայնավորների փոփոխությունները հիմնականում չեն հանգեցնում բայասեռի փոփոխության, փոխվում է միայն բառի կազմը. արմատին ավելանում են բայական ածանցները՝ **ն/ան/են**, օրինակ՝ **դժարեմ-դժարանամ, տափկիմ-տափականամ, ժանկիմ-ժանգանամ, աժեմ-աժենամ, վառիմ-վառենամ** և այլն: Միջին հայերենում կրավորական սեռի համար արդեն ձևավորվել էր հատուկ սեռանիշ ածանց՝ **ու/ւ/վ**, ինչպես՝ **լցվել-լցիլ/լցուիլ, բացուել/բացել-բացուիլ** և այլն:

Բանալի բառեր – բայական փոխանցում, միջին հայերեն, սեռ, խոնարհիչ ձայնավորներ, պարզ բայեր, ածանցավոր բայեր, բայաձանցներ

Մեր հոդվածի նպատակն է քննության ենթարկել խոնարհիչ ձայնավորների փոխանցում ունեցող միջինհայերենյան բայերը, որոնք վկայված են գրաբարից և շարունակում են կիրառվել նաև ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանում, փորձել ենք պարզել դրանց՝ ա) կիրառության հաճախականությունն ու զարգացման միտումները, բ) միևնույն բայի տարբեր լծորդության պատկանող կրկնակների փոխհարաբերությունը սեռի արտահայտման տեսակետից: Գրական լեզուների փոփոխության գործընթացի ուսումնասիրության համար, տվյալ դեպքում գրաբարից միջին հայերենի անցումը բացատրելու նպատակով կարևոր է բայական լծորդությունների փոխանցումների օրինաչափությունների բացահայտումը, որոնց ընթացքում հնարավոր են բայա-

սեռի և բայակազմության փոփոխություններ: Հոդվածում հետազոտված են միջին գրական հայերենի բայերը իրենց գրաբարյան տարբերակների զուգադրությամբ, վեր են հանված տեղաշարժերի հիմնական ուղղությունները արտահայտության և բովանդակության պլաններում: Ուսումնասիրվող բայերի փոխանցումների և դրանց օրինակների համար իբրև սկզբնաղբյուր ծառայել է «Միջին հայերենի բառարան»-ը¹: Գրեթե բոլոր օրինակները քաղված են հիշյալ բառարանից, բերվել են նաև բնագրային որոշ օրինակներ, որոնք ընդգրկված չեն նշյալ բառարանում:

Բառերի բազմիմաստության և փոխաբերական տարբեր իմաստների զարգացումները կարող են պատճառ դառնալ խոսքի մասերի փոխանցումների, ըստ այդմ էլ՝ քերականական կարգերի փոփոխությունների: Ձեռք բերելով շարահյուսական, ձևաբանական և իմաստային նոր հատկանիշներ՝ բառը մի խոսքի մասից անցնում է մյուսին, որը քերականագիտության մեջ կոչվում է խոսքի մասերի փոխանցում: Կան նման անցումների մի շարք տիպեր՝ գոյականացում, ածականացում, մակբայացում և այլն, ըստ որում՝ դերբայները կարող են վերածվել ածականների և գոյականների (գարհուրելի, գարմանալի, յանգուցեալ, սառուցեալ, ամբաստանեալ), գոյականները՝ կապերի և մակբայների (երեսից, անձամբ, յանձին, յանուն), ածականները՝ մակբայների (քաջ գիտենալ, ամուր լինել) և այլն²:

Փոխանցման յուրօրինակ դրսևորումներից են բայերի ձայնավոր խոնարհիչների տեղաշարժերը, որոնք հիմնականում չեն հանգեցնում խոսքիմասային պատկանելության փոփոխության: Միննույն բայն ունենում է տարբեր լծորդության կրկնակներ, որոնք հաճախ տարբերվում են իրենց խոնարհման տիպերով: Եթե խոսքի մասերի փոխանցման ժամանակ փոխվում է տվյալ բառի խոսքիմասային պատկանելությունը, ապա բայերի լծորդ ձայնավորների փոխանցումների դեպքում փոխվում է բայի լծորդությունը, կազմությունը, երբեմն նաև՝ սեռը, ինչպես օրինակ՝ երել/ն/-երի/չ/, կտրել/ն/-կտրի/չ/, շիարել/չ/-շիարի/չ/: Միննույն բայը կարող է ունենալ ոչ միայն երկու և ավելի ձայնավոր խոնարհիչների փոխանցումներ, այլև պարզ և սուսկածանցավոր զուգադրական ձևեր:

Բայական փոխանցումները բնորոշ են թե՛ գրաբարին (ազազեմ-ազազիմ-ազազանամ, արգելում-արգելեմ-արգելանիմ, եղծեմ-եղծնում-եղծանիմ), թե՛ միջին հայերենին (խոռել-խոռիլ «1.պակասել, ամբողջությունը խախտվել, 2. խոժոռվել», խարել-խարիլ «խավարել», տափկիլ-տափկնալ-տափականալ և այլն): Ընդ որում՝ միջինհայերենյան լծորդությունների փոխարկումները իրենց գործածության հաճախա-

¹ Տե՛ս Ռ. Ղազարյան, Հ. Ավետիսյան, Միջին հայերենի բառարան, Եր., 2009:

² Տե՛ս Մ. Ե. Ասատրյան, Ժամանակակից հայոց լեզու. ձևաբանություն, Եր., 1983, էջ 38-46:

կանությամբ զիջում են գրաբարյան նմանատիպ կիրառություններին և առանձնանում են սեռի արտահայտման առանձնահատկություններով: Ուստի միննույն բայի կրկնակների դասակարգումը և դրանցում բայասեռի յուրօրինակ դրսևորման քննությունը ունեն գիտական կարևոր նշանակություն: Փաստենք նաև, որ փոխանցումները շարունակվում են նաև արդի արևելահայերենում և արևմտահայերենում, ինչպես նաև պահպանվում են բարբառներում:

Բայասեռի քերականական կարգը կայուն հատկանիշ չէ և բայիմաստով պայմանավորված՝ կարող է փոփոխվել: Ակնհայտ է, որ լեզվի պատմական զարգացման ընթացքում տեղի է ունենում բայի քերականական և շարահյուսական նոր ձևերի փոխներթափանցում, որի արդյունքում որոշ բայեր ձեռք են բերում նոր իմաստներ և բայասեռի տեղաշարժերի պատճառ դառնում: Քերականական այս իրողությունը խոնարհիչների փոխանցումների և միաժամանակ տարբեր լծորդության պատկանող միննույն բայի կրկնակների և դրանց արտահայտած սեռերի առաջացման հիմք է դառնում: Հաճախ, սակայն, խոնարհիչների փոխանցումից, բայիմաստով պայմանավորված, բայասեռը չի փոխվում: Այս անցումները միաժամանակ բարբառների ազդեցության, բայագործածության պատմական զարգացման արդյունք են և ժամանակագրական ու գործածության հաճախականությամբ տարբեր են:

Ինչպես գիտենք, հնդեվրոպական հիմնալեզուն բայասեռի արտահայտման ձևաբանական հստակ ցուցիչ չուներ, ուստի սեռը որոշելու լավագույն միջոց էր խնդրառությունը³: Բայասեռն արտահայտելու ձևաբանական միասնական ցուցիչներ չեն եղել նաև գրաբարում: Ներգործական և կրավորական սեռերի իմաստները հաճախ որոշվում էին շարահյուսական մակարդակում: Նշենք նաև, որ կատարյալի հիմքից կազմվող ժամանակներում գործում էին հատուկ վերջավորություններ, որոնք կազմում էին ներգործակերպ և կրավորակերպ խոնարհումների հակադրությունը, բայց դրանք ոչ միշտ էին գործում. այսպես՝ ի լծորդության բայերը, անկախ սեռից, միշտ խոնարհվում էին կրավորակերպ: Իսկ կրավորաձև խոնարհում ունեցող ներգործական սեռի բայերի կրավորական իմաստը միշտ արտահայտվում էր նույն բայաձևով:

Ներկայի հիմքից կազմվող ժամանակներում սեռանիշ ցուցիչ է դառնում ե/ի հերթագայությունը, այսինքն՝ կրավորականությունն արտահայտվում է *ի* ցուցիչով, ինչպես՝ *սիրէ-սիրում է, սիրի-սիրվում է*, բացի անցյալ անկատարից, որտեղ վերջավորություններն ընդհանրական են: Անցյալ անկատար ժամանակի երրորդ դեմք եզակի թվում բայը երբեմն միայն կարող էր ստանալ *-իւր* գուտ կրավորական վերջնամասնիկը՝ *կոչիւր-կոչվում էր*: Ե խոնարհման բայերի անորոշ դերբայի ներգործականության և կրավորականության հակադրության ձևաբանական ցուցիչը հստակ սկսում է կիրառվել հետդասական շրջանում. *է* լծորդ

³ Տե՛ս **Հր. Աճառյան**, Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի, հ. IV, Եր., 1959, էջ 81:

ձայնավորը փոխարինվում է **խ** լծորդով՝ «խոնարհիլ, հնագանդիլ, կոչիլ և այլն»⁴: Ուշագրավ է Վ. Առաքելյանի այն պնդումը, որ գրաբարի ձայնավոր խոնարհիչները բայի սեռերը տարբերակող սեռացուցիչ մասնիկներ են եղել⁵: Հետագայում բայի խոնարհման տիպերի փոխներթափանցման, սեռի քերականական կարգի և բայիմաստի սերտ հարաբերակցության շնորհիվ այդ խոնարհիչների դերը՝ իբրև սեռատարբերակիչ ձայնավորներ, աստիճանաբար նվազում է: **Ե** խոնարհման պարզ բայերը, օրինակ, հիմնականում ներգործական, իսկ **ա** խոնարհման բայերը չեզոք սեռի բայեր են: Լեզվի պատմական զարգացման ընթացքում **ե** խոնարհման բայերի մի մասը դառնում է չեզոք, այսինքն՝ ձևի և իմաստի փոխհարաբերության մեջ առաջնահերթություն է ստանում բայիմաստը, որն էլ բայասեռի տեղաշարժերի պատճառ է դառնում:

Կրավորական իմաստի արտահայտությունը **ե-ի** փոխարկմամբ միջին հայերենում աստիճանաբար վերանում է, դրա փոխարեն, ինչպես նշում է Կարստը. «Առաջ է գալիս մի հատուկ, դասական լեզվից բոլորովին տարբեր կրավորականի հիմք, որ միայն և առանց բացառության կրավորական բային հատուկ լինելով՝ (vi -վի, -ուի, -ի) վերջավորություն ունի: Նույն հիմքը պահպանվել է նոր հայերենում՝ որպես կրավորականի միակ հիմքը»⁶: Կան տարբեր տեսակետներ այս ածանցի ծագման վերաբերյալ: Պետերմանի կարծիքով, այն առաջացել է **ու** խոնարհման պարզ բայերում լ-ից առաջ **ի** կրավորական մասնիկի հավելմամբ՝ **թողու+ի+լ, հեղու+ի+լ** և այլն⁷: Իսկ Ա. Այտընյանը նշում է, որ աշխարհաբարում ներգործական բայերի կրավորականը կանոնավոր կազմվում է **-ուիլ** վերջավորությամբ և իբրև օրինակ բերում է հետևյալ բայերը՝ կտրել /ն/-կտրիլ /չ/ - կտրուիլ /կր./, կտրել /ն/-կտրիլ /չ/- կտրուիլ /կր./, այրել /ն/-այրիլ/չ/-այրուիլ /կր./ և այլն⁸: **Վ** հնչումով կրավորականի այս կազմությունը, ըստ հայագիտության մեջ ընդունված մեկ այլ տեսակետի, առաջացել է **հերձուած, հասուած, զանգուած** և նման բառերում առկա **-ուած** ածանցից, որը բովանդակում էր կրավորական իմաստ⁹:

Իբրև ներգործական ու կրավորական սեռերի տարբերակման ձևաբանական ցուցիչ **վ** սեռացուցիչ մասնիկը միջին հայերենում դեռևս կենսունակ չէր և գործածվում էր սեռի արտահայտման գրաբարյան կիրառություններին զուգահեռ: Ըստ մեր վիճակագրական տվյալների՝ **ու/լ/վ** կրավորական ածանցով կազմված բայերի կրկնակները (**-վ-եմ-վ-իմ, -ում-վ-իմ**) չեզոք սեռի իմաստ են արտահայտում,

⁴ «Հայոց լեզվի պատմական քերականություն», հ. II, Եր., 1975, էջ 369:

⁵ Տե՛ս Վ. Առաքելյան, Գրաբարի քերականություն, Եր., 2010, էջ 117:

⁶ Յ. Կարստ, Գիլիկյան հայերենի պատմական քերականություն, Եր., 2002, էջ 278:

⁷ Տե՛ս «Հայոց լեզվի պատմական քերականություն», հ. II, Եր., 1975, էջ 371:

⁸ Տե՛ս Ա. Այտընյան, Քննական քերականություն աշխարհաբար կամ արդի հայերեն լեզվի, Եր., 1987, էջ 88-89:

⁹ Տե՛ս Մ. Աբեղյան, Երկեր, հ Զ, Եր., 1974, էջ 42:

ըստ որի՝ գործողությունը կատարում է քերականական ենթական, օրինակ՝ **լցվել-լցիլ/լցուիլ** *Եւ սուր պուխարն սավտային ըստամոքն եւ յղեղն լցվել է* (ԱՍՕԲ, 27), *Զկուծն առնէիր ի ջուրն գայիր, քո կծիդ մէջն լցվէի* (ՆՔ, 102), **բացուել/բացել-բացուիլ** *Եւ յերբ բացուի, նայ սպիտկի որպէս մարգարիտ* (Գր., 34), Պտուկն է բացուեր վարդոյս (ԳԱ, 273), Որ երբ դուռն ի յետ բացուի... (Ֆր., 113). **աւելնալ-աւելնն-վ-իլ**՝ *Եւ չաւելնայ մէկն ի մէկէն* (ԱՍՕԲ, 54), *Ջերմանն ի հատնիլն ելանէ գոլորշին ի մարմնոյն, եւ աւելննվի տաքութիւնն* (Գր., 16), **գտնուլ-գտվիլ/գտիլ** բայի գույզ ձևերից *գտնուլ*-ը ներգործական, *գտվիլ*-ը չէզոք սեռի բայ է՝ *Չղօվլարն համէ՛ թէ՛ ո՛ր լինի, և զբաղդն ցոյց թէ՛ ո՛ր գտուի* (ՖրԴ, 536) և այլն: Ըստ էության այս բայերը կրավորակերպ չէզոք ձևեր են, որոնց զարգացումը վկայված է նաև արդի արևելահայերենում:

Մեր հոդվածում քննված բայերը, որոնք իրենց կազմությամբ հիմնականում պարզ և սոսկածանցավոր են, խմբավորել ենք ըստ խոնարհիչների փոխանցման հետևյալ 6 տիպերի, որտեղ նշում ենք բայաստոր

1. **եմ // իմ**, օրինակ՝ *փաթթել/ն/-փաթթիլ // փաթթուիլ-փաթթուվիլ /չ/, մծրել-մծրիլ* «1.մոխիր դարձնել/ն., 2. Խանձվել. կծղել/չ.», *խաւրել/չ/-խաւրիլ/չ/:*

2. **եմ // ում՝** *ցուցնել/չ/-ցուցնուլ/չ/, զարկնել/ն/-զարկնուլ/ն/, իջնել/չ/-իջնուլ /չ/, հեծնել/չ/-հեծնիլ/չ/, մտնել/չ/-մտնուլ/չ/:*

3. **իմ // ում՝** *թողանիլ/չ/-թողնուլ/ն/, ընկնիլ/չ/-ընկնուլ/չ/, մտնիլ/չ/-մտնուլ/չ/, սկսնիլ/չ/- սկսնուլ/չ/* (Գր., էջ 26), *տանիլ/ն/ «վերացնել»-տանուլ/ն/ «տանել»:*

4. **ամ // ում** կամ **ամ // իմ // ում՝** *արթնալ/չ/-արթնուլ/չ/, դիպենալ/չ/-դիպնուլ/չ/, ելնալ/չ/-ելնիլ/չ/-ելնուլ/չ/, ընկնալ/չ/-ընկնիլ/չ/-ընկնուլ/չ/, իջնալ/չ/-իջնուլ/չ/:*

5. **եմ // իմ // ում՝** *զարկնել/ն/-զարկնիլ/չ/ «ուղղություն բռնել, դիմել, գնալ»-զարկնուլ/ն/:*

6. **ամ // եմ // իմ // ում՝** *ելնալ-ելնել-ելնիլ-ելնուլ /չ/, տեսնալ-տեսնել-տեսնիլ-տեսնուլ/ն/* և այլն:

Միջին հայերենում գրաբարյան մի շարք բայերի պարզ և ածանցական հիմքերը փոխվել են. պարզ բայերը դարձել են ածանցավոր, իսկ ածանցավորները՝ պարզ, օրինակ՝ **ածենալ** (գրբ. *արժել*), **դժարանալ** (գրբ. *դժուարիմ*), **դիպենալ-դիպնիլ-դիպնուլ-դպչիլ-դպնուլ** (գրբ. *դիպիմ*), **լռղնալ** (գրբ. *լռղայ*), **պակասնալ** (գրբ. *պակասել*), կամ **ուռել-ուռիլ** (գրբ. *ուռնուլ, ուռչիլ*), **փախել-փախիլ** (գրբ. *փախչիլ*) և այլն: Այս բայերի համաբանությամբ միջին հայերենում ստեղծվել են նմանատիպ կրկնակների նոր ձևեր՝ *արոյնիլ-արունել, բարկիլ-բարկնալ, գորփիլ-գորփնալ* «պղտորել», *տափականալ-տափկիլ-տափկնալ, փոշիմանիլ-փոշրմնել-փոշրմնիլ, թապլել-թապլիլ* «1. Նետել, շպրտել/ն. և 2. Թավալվել, շրջվել /չ.», *խալխսել-խալխսիլ- խալքսել* «1.ազատել/ն., 2. Ազատվել, փրկվել/չ.», **ճկել-ճկիլ** և այլն:

Ըստ մեր վիճակագրական տվյալների՝ **է** լծորդության պարզ բայերի կրկնակ ձևերում սեռը հաճախ չի փոխվում: Նկատի ունենալով այս հանգամանքը՝ **եւ-իւ** փոխանցման բայերի երկու խումբ ենք առանձնացրել: Առաջին խմբի բայերի կրկնակները ներգործականության ու չեզոքության իմաստներ են արտահայտում, օրինակ՝ **անուանել/ն/-անուանիլ/չ/** (Գր., 29), **փաթթել/ն/-փաթթիլ/չ/**, **ժամել/ն/-ժամիլ/չ/**, **շարժել/ն/-շարժիլ/չ/** (Գր., 32), **էրել/ն/-էրիլ/չ/**, **կտրել/ն/-կտրիլ/չ/**, **ճկել/ն/ճկիլ/չ/**, **մծրել/ն/-մծրիլ/չ/**, **սագել/ն/«հարմարեցնել, գոհացնել, նվագարանը լարել» -սագիլ/չ/«հարմարվել»**, **ուժառոթել/ն/«ուժեղացնել»-ուժառոթիլ/չ/«ուժեղանալ»**, **ցրքել/ն/-ցրքիլ/կր, չ/**, **փաթթել/ն/ - փաթթիլ/չ/** և այլն:

Բերենք բնագրային օրինակներ՝ համապատասխան առանձնահատկություններով՝ *Բնձ ըոնտութիւն երես, քեզ կրակ, դու գրեզ էրես* (ՆՔ, 65), *Ով որ ինք չար կամօք ի քեզ դիմէ՝ սա ինք էրի* (ԿԵ, 197), ...*Որ ժամէ՛ զձեռքն ...*(ԲԶ, 66), *Որոյ ակռան փշրի և ժամի* (ԱԱՕԲ, 247), *Եւ ճղերն ի գետինն է ճկել* (ԱԱԱԱ, 354), *Եւ ի ճկիլն ճակատն ցաւի* (ԱԱՕԲ, 223) և այլն:

Եւ-իւ փոխանցման երկրորդ խմբի բայերի կրկնակները չեզոք սեռի են: Դրանցից են՝ **արողջել /չ/-արողջիլ /չ/**, **դատել /չ/** «չարաչար աշխատել, չարչարվել»-**դատիլ /չ/** «աշխատել, բանել», **խոռել** «պակասել»/չ/-**խոռիլ /չ/**, **խարել /չ/-խարիլ** «խավարել, մթնել»/չ/, **շարել-շարիլ/չ/****շիարել/չ/-շիարիլ/չ/**, **ուռել/չ/-ուռիլ/չ/**, **պառկել/չ/-պառկիլ/չ/**, **սպանել /ն/-սպանիլ/ն/**, **սրտացաւել /չ/-սրտացաւիլ/չ/**, **ցամքել/չ/-ցամքիլ/չ/**, **փախել /չ/-փախիլ/չ/**, **փակչել/չ/-փակչիլ/չ/** և այլն:

Նման կառույցներ հանդիպում են միջնադարյան բժշկարաններում և տաղերգության մեջ՝ *Կարմրէ, եւ ուռէ, եւ եռայ* (Գր., 80), *Որոյ փայծաղն ուռի՛ խմէ նա, հալի փայծաղն* (ԱԱԱԱ, 39), *Թէ չէ կսպանեմ ես զիս, զան ուզեն զարիւնս ի քենէ* (ՆՔ, 177), *Սպանինն դեղով զտեր Ներսէս* (ՀՍ, 95), *եւ երեք օր ի հետն եմ դատել* (ԺԱՎ, 238), *Դատիմ զէտ զամէն մշակ* (ՆՔ, 266), *Նայ արողջէ՛ մարդն: Երբ ...ի լայնքն կտրի, նայ չարողջի* (Գր., 217, 69) և այլն:

Կան հազվադեպ վկայված կրկնակներ, զորօրինակ՝ **ամ-իւ՛՛ գարթնալ-գարթնչիլ-գարթնիլ /չ/**, **լնալ/ն/-լնանիլ/չ/**:

Ինչ վերաբերում է **է** լծորդության ածանցավոր բայերին, նշենք, որ դրանց **ան** ածանցի **ա** ձայնավորը միջին հայերենում սղվում է, և հնչյունափոխված այս բայաձևերը միջին հայերենում վերածվում են **ու**, **ա** կամ **ի** խոնարհման բայերի, օրինակ՝ **գտանել-գտնալ-գտնուլ**, **սկսանել-սկսնիլ-սկսնուլ** (Գր., 26), **գարկանել-գարկնել**, **իջանել-իջնալ-իջնուլ**, **խածանել-խածնել**, **տաքանալ-տաքնալ** (գրբ. տաքիմ), **հարցանել-հարցնել-հարցնուլ** և այլն:

Առանձին խումբ են մինչև եռանդամ և անգամ քառանդամ կրկնակներ ունեցող բայաձևերը, որոնց **ան**, **են** ածանցների **ա** և **է** ձայնավորները սղվել են գրաբարյան շեշտի փոփոխության պատճառով,

հնչյունափոխված հիմքով *ա-ե-ի-ու* լծորդությունների անցումները, որոնք օրինաչափ են, բնորոշ են միջին հայերենի ողջ ժամանակաշրջանին, այսպես՝ *գտնել-գտնալ-գտնույլ/ն/*, *ելնել-ելնալ-ելնիլ-ելնույլ/չ/*, *զարկնել-զարկնիլ-զարկնույլ/ն/*, *զարնել-զարնույլ/ն/*, *ընգնել-ընկնալ-ընկնիլ-ընկնույլ/չ/*, *թողել/ն/-թողանիլ/չ/-թողնույլ/ն/*, *իջնել-իջնալ-իջնույլ/չ/*, *ի դող էլանիլ-ի դող էլնել-ի դող էլնույլ/չ/*, *հագնել-հագնիլ-հագնույլ/ն/*, *հեծնել-հեծնիլ-հեծնույլ/չ/*, *մտնել-մտնույլ-մտնալ-մտենալ-մտնիլ/չ/*, *տեսանել-տեսնալ-տեսնել-տեսնիլ-տեսնույլ/ն/*, *փախչիլ-փախել-փախիլ/չ/-փախչենալ/չ/*, *դիպենալ-դիպնիլ-դիպնույլ/չ/* և այլն:

Նշված բայերը լծորդությամբ թեև հակադրվում են միմյանց, սակայն խոնարհիչ ձայնավորի փոփոխությունը չի հանգեցնում սեռի փոփոխության. *իջանել* բայի *իջնել-իջնալ-իջնույլ* բոլոր ձևերը չեզոք սեռի են, իսկ *տեսնալ-տեսնել-տեսնիլ-տեսնույլ* /ն/ կրկնակները՝ ներգործական սեռի: Ուշագրավ է, որ *ան* ածանցը երբեմն անցողական և անանցողական բայեր է կերտում, գործիական լուծիլ-լուծել-փորլուծություն ունենալ /չ/, իսկ լուծանել-լուծ գցել /ն/, թողել /ն/-արձակել, բաց թողնել, իսկ թողանիլ-թողնվել /չ/: Այսինքն՝ Վ. Առաքելյանի եզրույթով՝ *ան* կերպածանցը դառնում է սեռացուցիչ:

Խոնարհիչ ձայնավորների փոխանցման միջոցով կարող է փոխվել նաև բայի իմաստը, օրինակ՝ *փթել/ն/- փթիլ* /չ/ 1. Վտարել, դուրս անել և 2. փտել, *թապլել-թապլիլ* 1. Նետել, շարտել/ն/ և 2. Թավալվել, շրջվել /չ/:

Անշուշտ, վերը նշված զուգահեռ ձևերից բոլորը չէ, որ կենսունակ են: Կան մեկ կամ մի քանի վկայություն ունեցող ձևեր, որոնք տվյալ բայի ձևաբանական տարբեր դրսևորումների պատմական զարգացումների հետևանք են:

Բայական յուրօրինակ փոխանցումներից են միևնույն բայի պարզ և ածանցավոր զուգադրական ձևերը: Առավել գործուն և կենսունակ են *ան*, *են* բայածանցները, որոնց միջոցով ինչպես հին հայերենում (*բաղձամ-բաղձանամ*, *ըղձամ-ըղձանամ*, *կաղամ-կաղանամ* և այլն), այնպես էլ միջին հայերենում կրկնակ բայերի նոր ձևեր են կազմվում: Այս բայածանցները՝ որպես կերպանիշ հիմքակազմ վերջամասնիկներ, անկատարի և կատարյալի կերպային հակադրության իմաստ են արտահայտում, ըստ որում՝ կատարյալ կերպը ցույց է տալիս գործողության սկիզբը կամ ավարտը, անկատարը՝ գործողության ընթացքի մեջ գտնվելը: Այս հակադրությանը գումարվում են միակատարության և բազմակատարության կամ տևականության և ոչ տևական լինելու կերպային հակադրության իմաստները, որոնք ցույց են տալիս գործողության կատարման քանակը՝ բազմակատար կերպի արտահայտման հիշյալ միջոցներով (*ան*, *են*): Օրինակ՝ գրաբարի *գինեմ-գինենամ* չեզոք սեռի բայի զույգ ձևերից *գինեմ* ձևը նշանակում է «զվարթանալ», իսկ *գինենամ*՝ «խսպառ արբենալ». *Գինելն*, որ եւ յիմաստունս անկանի: Ո-

մանք յանմտացն առ ի հինգ ատուրս պահոց **գինենան** (ՆՀԲ, 553): Գ. Ջահուկյանի համոզմամբ բայական այս գուգորդումներն ունեն նաև ոճական արժեք, ընդ որում՝ պարզ ձևերը բնորոշ են գրական լեզվին, իսկ ածանցված ձևերը խոսակցական կամ բարբառային են¹⁰:

Միջին հայերենում ևս նման բայերի պարզ և ածանցավոր գուգադրական ձևերը գործուն են և բաժանվում են հետևյալ տարատեսակների՝ ա) **եմ // անամ**՝ օրինակ՝ *դժարել/չ/-դժարանալ/չ*, *տառապել/չ/-տառապելանալ/չ* և այլն, բ) **իմ // անամ**՝ *տափկիլ/չ/-տափականալ/չ*, *ժանկիլ/չ/-ժանգանալ/չ*, գ) **եմ // ենայ**՝ *ածել /չ/-ածենալ/չ*, *լսել/ն/-լսենալ/ն*, *դալտել/չ/-դալտենալ/չ*, *սիրել/ն/-սիրենալ/ն*, *յիշել/ն/-յիշենալ/ն*, *ուռել/չ/-ուռենալ/չ*, *հեշտել/չ/-հեշտենալ/չ*, *ուզել/ն/-ուզենալ/ն*, դ) **իմ/ենամ**՝ *վառել/ն/-վառիլ/չ/-վառենալ/չ*, *կատողել/չ/-կատողիլ/չ/-կատողենալ/չ*, *հարբիլ/չ/-հարբենալ/չ*, *ճանչել/ն/-ճանչենալ/ն*, *փախիլ/չ/-փախչենալ/չ*, ե) **եմ//անեմ**՝ *լուծել/ն/-լուծիլ/չ/-լուծանել/ն*, գ) **եմ//անիմ**՝ *թողել/ն/-թողանիլ/չ*, է) **ամ//ենամ**՝ *լինալ/չ/-լինենալ/չ* և այլն:

Այսպիսով, միջին հայերենում ձայնավոր խոնարհիչների փոխանցումից բայի սեռը կա՛մ փոխվում, կա՛մ մնում է նույնը: Ըստ որում՝ **ե** խոնարհման ներգործական սեռի պարզ բայերը **ի** խոնարհման վերածվելիս արտահայտում են և՛ ներգործական, և՛ չեզոք սեռի իմաստներ: *Ի*-ն, ի տարբերություն գրաբարի, միջին հայերենում կրավորական իմաստի արտահայտման միջոց այլևս չի ծառայում և դառնում է անցողականություն-անանցողականություն հակադրության արտահայտիչ միայն, քանի որ կրավորական իմաստի արտահայտման համար հայերենի զարգացման այս փուլում արդեն առաջանում է **վ** հնչյունով կրավորական բայաձանցը, որն առավել կամրակայվի աշխարհաբարում՝ որպես կրավորականության հիմնական արտահայտիչ: Բերենք նորակազմ **ու/ւ/վ** սեռանիշ ածանցով բնագրային օրինակներ՝ *Ես ի քո ծոցդ թափվեի* (ՆՔ, 102), *Մեկ պահ մի դադար ունի, որ յոտիցն ի վար կու կախվի* (ՆՔ, 283), *Այն մեջլիսն որ դուն նստիս, գաւաթներդ գինով լցվի* (ՆՔ, 236), *Վարդն ալ խոշ ատեթ ունի, երբ արև տեսնու՝ կու բացվի* (ՆՔ, 223), *...նսկերքս է ցրվեր* (ՆՔ, 178), *Վարդն բացված մի՛ սիրեր, որ գա ի ծոցդ թառամի, Վարդն պուլպուլիկ սիրե, որ գա իծոցդ ու բացվի* (ՆՔ, 50), *Ես անմեղ կանգնած էի, եկաւ իմ սիրտս գամվեցաւ ...* (ՆՔ, 45), *Նա տկուկ-տկուկ քակվեցաւ* (ՆՔ, 300):

Համառոտագրությունների և կրճատագրությունների ցանկ

ԱԱԱԱ – Ամիրդովլաթ Ամասիացի, Անգիտաց անպետ կամ բառարան բժշկական նիւթոց, Վիեննա, 1926:

ԱԱՕԲ – Ամիրդովլաթ Ամասիացի, Օգուտ բժշկութեան, Եր., 1940:

ԲՁ – Բժշկական ձիոյ եւ առհասարակ գրաստնոյ (ԺԳ դ.), Եր., 1980:

¹⁰ Տե՛ս Գ. Ջահուկյան, Ժամանակակից հայերենի տեսության հիմունքները, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ, Եր., 1974, էջ 250-254:

ԳԱ – Գրիգորիս Աղթամարցի, Եր., 1963:
 Գր. – Գրիգորիս, Քննութիւն բնութեան մարդոյէ նորին ցաւոց, Եր., 1962:
 ԺԱՎ – Ժողովածոյք առակաց Վարդանայ, մասն Բ, Ս. Պետերբուրգ, 1894:
 ԿԵ – Կոստանդին Երզնկացի, Տաղեր, Եր., 1962:
 ՀՍ – Հովասափ Սեբաստացի, Բանաստեղծություններ, Եր., 1964:
 ՆՔ – Նահապետ Քուչակ, Հայրենի կարգաւ, Եր., 1957:
 Ֆր. – Ֆրիկ, Բանաստեղծություններ, Եր., 1941:
 ՖրԴ – Ֆրիկ, Դիւան, Նյու-Յորք, 1952:
 ՆՀԲ – Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի, Եր., 1979:
 գրբ. – գրաբար
 դ. – դար
 Եր. – Երևան
 կր. – կրավորական
 ն – ներգործական
 չ – չեզոք

АЛВАРД ХАЧАТРЯН – *Выражение залога в среднеармянских глаголах с конверсией.* – Смена спрягающих гласных – одно из своеобразных проявлений глагольной конверсии. Если при морфологической конверсии слово из одной части речи переходит в другую, то при смене спрягающих гласных изменяется только конструкция глагола, тип спряжения, однако в некоторых случаях может меняться также залог глагола, как, например, **էրել**(активный)-**էրիլ** (нейтральный), **կարել** (активный)-**կարիլ** (нейтральный), **շիւարել**(нейтральный)–**շիւարիլ** (нейтральный) и т. д. Для изучения процесса смены литературных языков - перехода древнеармянского в среднеармянский, важно выявление закономерностей глагольных конверсий, при которых возможны изменения залога и состава слова. В данной статье исследованы глаголы среднеармянского литературного языка в сопоставлении с древнеармянским, и показаны основные векторы развития глагольных форм и в плане выражения, и в плане содержания. Чаще всего смена спрягающих гласных не приводит к смене залога глагола, изменяется только состав слова, к корню добавляются глагольные суффиксы - ն/ան/են, например, **դժարեն-դժարանամ, տափկիմ-տափականամ, ժանկիմ-ժանգանամ, աժեն-աժենամ, վառիմ-վառենամ** и т.д. В среднеармянском языке для выражения пассивного залога уже появился специальный суффикс ու/ւ/վ, например, **լցվել-լցիլ/լցուիլ, բացուել/բացուել-բացուիլ** и т.д.

Ключевые слова: *Глагольная конверсия, среднеармянский язык, залог, спрягающие гласные, простые глаголы, производные глаголы, глагольные суффиксы*

ALVARD KHACHATRYAN – *Voice Expression in Middle Armenian Verbs with Conversion.* – The change of conjugating vowels is one of the peculiar manifestations of verbal conversion. If, during morphological conversion, a word from one part of speech passes into another, then when changing conjugating vowels, only the construction of the verb, the type of conjugation changes, however, in some cases, the voice of the verb may also change, such as **էրել** (active) -**էրիլ** (neutral), **կարել** (active)-**կարիլ** (neutral), **շիւարել** (neutral)–**շիւարիլ** (neutral), etc. To study the process of changing literary languages - the transition of Old Armenian to Middle Armenian, it is important to identify the regularities of verbal conversions, in which

voice changes are possible. This article examines the verbs of the Middle Armenian literary language in comparison with the Old Armenian, and shows the main vectors of the development of verb forms both in terms of expression and in terms of content. Most often, the change of glowing vowels does not exceed the verb and change only the composition of the verb, suffixes are added to the root, for example, **դժարեմ/դժարանամ, տափկիմ/տափականամ, ժանկիմ-ժանգանամ, աժեմ/աժենամ, վառիմ-վառենամ** etc. A special suffix ու/ւ/վ has already appeared in Middle Armenian to express passive voice, for example, **լցվել-լցվիլ/լցուիլ, բացուել/բացուիլ**:

Key words: *verbal conversion, Middle Armenian, conjugation, conjugating vowels, simple verbs, derived verbs, verbal suffixes*